

ՀՏԴ 94-05(479.243)

Պատմություն

Գևորգ Ստեփանյան
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ-ՎՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍ ՄԻՄՆՈՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՅԱՍՈՒՄ

XX դարակզրի հասարակական-քաղաքական և կրթամշակութային կյանքի երախտավորների շարքում իր ուրույն տեղն ունի հասարակական գործիչ, մանկավարժ, հրատարակիչ-խմբագիր Միմեոն Տեր-Մինասյանը: Անգնահատելի է նրա ներդրումը հատկապես «Ղարաբաղ» թերթի հիմնադրման ու հրատարակման գործում: Թերթը, թեև ունեցավ կարճատև կյանք, սակայն Արցախի հասարակական, մշակութային կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր, որ երկու տարի ծառայեց իր կոչմանը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց հայ ժողովրդի մի հատվածի մտավոր կյանքի աշխուժացման համար:

Բանալի բառեր. գյուղ , Շուշի, մանկավարժ, խմբագիր, շաբաթաթերթ, տպարան, գործիչ, ճնմարան

Gevorg Stepanyan
Institute of history NAS RA,
Doctor of Historical Sciences, professor

THE ACTIVITY OF THE PETAGOG - PUBLICIST SIMEON TER-MINASYAN IN ARTSAKH

A prominent public figure, educator, publisher-editor Simeon Ter-Minasyan has a unique place in the social-political and educational-cultural life of the early 20th century. His contribution is particularly invaluable in the foundation and publication of the “Karabakh” newspaper. The newspaper, though short lived, was one of the most important events in Artsakh's social, cultural life that served for two years as a favorable environment for the revival of the intellectual life of a part of the Armenian nation.

Keywords: Village, Shushi, pedagogue, editor, weekly, printing house, Figure, seminary

Геворг Степанян
Институт истории НАН РА,
доктор исторических наук, профессор

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА - ПУБЛИЦИСТА СИМЕОНА ТЕР-МИНАСЯНА В АРЦАХЕ

В начале 20-го века общественный деятель, педагог, издатель-редактор Симеон Тер-Минасян занимает уникальное место среди видных деятелей общественно - политической и образовательно-культурной жизни. Его вклад особенно ценен в создании и публикации газеты «Карабах». Газета, хотя и имела короткую жизнь, однако была одним из важных событий социальной, культурной жизни Арцаха, которая в течение двух лет служила своему предназначению, создала благоприятные условия для активизации интеллектуальной жизни части армянского народа.

Ключевые слова: деревня, Шуши, педагог, редактор, еженедельник, типография, деятель, семинария

XX դարասկզբի հասարակական-քաղաքական և կրթամշակութային կյանքի երախտավորների շարքում իր ուրույն տեղ ունի հասարակական գործիչ, մանկավարժ, հրատարակիչ-խմբագիր **Սիմոն Տեր-Մինասյանը**:

Ծնվել է 1885 թ. փետրվարի 8-ին, Գորիս գյուղի Աբ. Հռիփսիմեն եկեղեցու տիրացու Սահակ Տեր-Մինասյանի և Նանագյուլի (Նանա) ընտանիքում¹: 1907 թ. ավարտելով Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դպրոցական բաժինը, Ս. Տեր-Մինասյանն իրեն նվիրում է մանկավարժական գործունեությանը: Մի կարճ շրջան վաղաքաղաքատի և Ղամարլուի եկեղեցական-ժխական դպրոցներում հայոց լեզու և գրականություն ուսուցիչ դասավանդելուց հետո նա 1909 թ. ամռան սկզբներին հրավիրվում է ծննդավայր՝ Գորիս², որտեղ ստանձնելով Աբ. Հռիփսիմենի եկեղեցական-ժխական դպրոցի ավագ ուսուցչի պաշտոնը ծավալում է կրթամշակութային լայն գործունեություն, գիտելիքները ի սպաս դնում հարազատ ժողովրդի լուսավորության գործին: Ելնելով գավառահայության լուսավորության խնդիրներից՝ Ս. Տեր-Մինասյանը հասարակական գործունեության բնագավառում բացառիկ կարևորություն էր տալիս լրագրությանը: Ժողովրդին օգտակար լինելու ու լուսավորելու իր ազնիվ մղումով նրիտասարդ հրապարակախոսը Գորիսում

հիմնադրեց և հրատարակեց «Գալատ» շաբաթաթերթը: Որպես հասարակական մտքի վերելքի արտահայտություն՝ «Գալատն» իր բազմաբնույթ գործունեությունը տարեկրային բարեխղճությամբ ծավալեց 1909 թ. դեկտեմբերի 5-ից մինչև 1910 թ. դեկտեմբերի 5-ը (առաջին տարում լույս է տեսել 1, իսկ երկրորդում՝ 35 համար)³: Լուսաբանելով Զանգեզուրի գավառի XX դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական, հոգևոր ու մշակութային կյանքի մեծ ու փոքր իրադարձությունները՝ դարձավ մեր ժողովրդի պատմության մի հետաքրքիր շրջանի կարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկը:

Շուրջ մեկ տարի գործելուց հետո, երբ փակվում է շաբաթաթերթը, Ս. Տեր-Մինասյանը 1911 թ. օգոստոսի վերջերին հրավիրվում է Շուշի՝ Արցախի թեմական կոնսիստորիայի կարգապահի (էկզեկուտոր) և հայոց Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի նորաբաց 3-րդ դասարանի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչի պաշտոններով⁴:

Արցախում սկսվում է Ս. Տեր-Մինասյանի մանկավարժական, գրական ու լրագրական բեղմնավոր գործունեության երկրորդ բեղուն շրջանը: Ազգային առաջադիմության ոգով տոգորված Ս. Տեր-Մինասյանը կարճ ժամանակ անց Արցախում անմիջապես ներգրավվում է հասարակական կյանքին՝ գործունեապես բերելով գրեթե բոլոր նշանակալից իրադարձություններին, բարեգործական, գրական, կրթության ու լրագրության ոլորտում տարվող աշխատանքներին: Գործակցելով առաջադիմական գաղափարներով տոգորված մտավարականների (Սիկ. Յարամիշյան, Գրիգոր Ներսիսյան, Խորեն Բոյսանի (Լորենց) և ուրիշներ) հետ՝ նա անդամակցում է Շուշիում 1910 թ. հիմնված «Մարդասիրական ընկերությանը»:

Շուշիում հրատարակվող ՀՅԴ աշակերտական միության «Կռունկ» խմբագրի թերթի (հրատարակվել է 1898-1900 թթ.-ին) և «Шушинский листок» անվամբ թերթերի (հրատարակիչ խմբագիրն էր Ծ. Մելիք-Շահնագարյանը: Լույս է տեսել 1911 թ.-ի ամռանը և հրատարակվել է երեք ամիս) փակումից հետո քաղաքի առաջադեմ մտավորականները մտադրվում են հրատարակել մի նոր թերթ: Այդ գաղափարի ջատագովներից էր Արցախի թեմում կրթամշակութային և եկեղեցաշին լայնածավալ գործունեություն ծավալած Արցախի թեմի ժամանակավոր առաջնորդ Զավեն վրդ. Բաբայանը⁵: Թերթի հիմնադրման աշխատանքներին կազմակերպչական կարևոր դերակատարություն է ունենում նաև հրատարակչական-խմբագրական աշխատանքներում փորձառու Ս. Տեր-Մինասյանը, որ արդեն 1900-ական թվականների սկզբներից լրագրության բնագավառում ճանաչված անուն էր և ուներ բարեխիղճ խմբագրի համբավ: Նախաձեռնող խմբի կողմից 1911 թ.-ի աշնանը կազմակերպված հավաքություն որոշվում է հրատարակել «Ղարաբաղ» անվամբ գրական, հասարակական եռօրյա թերթ: Որոշվում է նաև խմբագրակազմը: Ս. Տեր-Մինասյանն ընտրվում է խմբագրության անդամ⁶: Թերթի արտոնատերն ու խմբագիր-հրատարակիչը շուշեցի առաջադեմ գործիչ, բժիշկ, թեմական դպրոցի 1910-1912 թթ. տեսուչ Նիկողայոս Յարամիշյանն էր: Վերջինս թերթի հրատա-

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 312, գ. 2, գ. 1628, թ. 24, 34, տե՛ս նաև ֆ. 47, գ. 2, գ. 379, թ. 4-ի շրջերես:

² Տե՛ս **ԲԷԿ**, Սիմեոն Տեր-Մինասյան, «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 28, N 46:

³ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլը: Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934): Առաջաբանով, ներածությամբ, ծանոթություններով և աղյուսակներով կազմվեց **Գ. Լևոնյան**, Երևան, 1934, էջ 62:

⁴ Տե՛ս **ԲԷԿ**, Սիմեոն Տեր-Մինասյան, «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 28, N 46, տե՛ս նաև **N.N.**, Մեր պատասխանը «Ղարաբաղի» խմբագրության (II), «Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1912, մարտի 1, N 521:

⁵ Տե՛ս **N.N.**, Մեր պատասխանը «Ղարաբաղի» խմբագրության (II), «Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1912, մարտի 1, N 521:

⁶ Տե՛ս **ԲԷԿ**, Սիմեոն Տեր-Մինասյան, «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 28, N 46:

րակման իրավունքը ստացել էր 1911 թ. սեպտեմբերի 13-ին¹: Կովկասի փոխարքայության մամուլի գործերի Թիֆլիսի կոմիտեն հաստատել էր Ն. Յարամիշյանի ներկայացրած ծրագիրը, որում նախատեսվում էին հետևյալ բաժինները. «1) Հնարներ, 2) առաջնորդող հողվածներ, ակնարկներ, հասարակական և տնտեսական հարցերի հետազոտություններ, 3) տեղական խրոնիկա, 4) հողվածներ և թղթակցություններ երկրամասի կարիքների մասին, 5) ֆելիետոններ, բանաստեղծություններ, արձակ, հողվածներ և ակնարկներ՝ պատմությունից, աշխարհագրությունից, քաղաքականությունից և այլ բնագավառներից, 6) կովկասյան կյանք և մամուլ, կայսերական կյանք և մամուլ, արտասահմանյան կյանք և մամուլ, 7) մամուլի տեսություն, 8) թղթակցություններ, 9) քննադատություն և մատենագիտություն, 10) թատրոն, արվեստ և տարբեր տեսակի ներկայացումներ, 11) դատական խրոնիկա, 12) ոստիկանական խրոնիկա, 13) այլևայլ արտատպություններ, մանրուքներ, փոստ, 14) նամակներ խմբագրությանը, 15) կողմնակի հաղորդումներ, 16) հայտարարություններ՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով»²:

Նախքան «Ղարաբաղի» քննությանն անցնելը, պարզաբանենք մի կարևոր հարց ևս: Բանը նրանումն է, որ Արցախի հայ պարբերական մամուլի պատմությանն անդրադարձած հեղինակների մոտ անհասկանալի պատճառներով անտեսվել և ըստ ամենայնի չի արժևորվել «Ղարաբաղի» կայացման գործում, մասնավորապես խմբագրական աշխատանքներում Ս. Տեր-Մինասյանի ունեցած անուրանալի դերը: Գրեթե բոլոր աշխատություններում միաբերան նշվում են թե՛ իբր թերթի փաստացի խմբագիրն էր Նիկ. Յարամիշյանի մտերիմ ընկեր, թե՛ մական դպրոցի ուսուցիչ, հայ գրականության կարկառուն ներկայացուցիչ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Վրթանես Փափազյանը: Ինչպես օրինակ՝ հայ պարբերական մամուլի պատմության լավագիտակ Մանվել Բաբոյանը «Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980)» աշխատությունում որպես փաստացի խմբագիր նշում է Վրթ. Փափազյանին³: Պրոֆ. Սմբատ Ավագյանը «Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828-1920)» ստվարածավալ աշխատությունում բավարարվել է միայն հիշատակել, որ ««Ղարաբաղի» խմբագիրներից էր նաև Սիմոն Տեր-Մինասյանը, մի ճնմարանավարտ երիտասարդ, որ գբաղվել է ուսուցչությանը և 1910 թվականին Գորիսում հրատարակել է «Գավառ» թերթը»⁴: Իսկ արցախյան բանաստեղծ, լրագրող Էռնեստ Եսայանի՝ Վրթ. Փափազյանին նվիրված ««Ղարաբաղ» թերթի վանեցի խմբագիրը» վերստառությամբ հողվածում, որտեղ անուն առ անուն թվարկվում են թերթին աշխատակցած հեղինակները, խոսք անգամ չկա Ս. Տեր-Մինասյանի մասին⁵: Եվ դա այն դեպքում, երբ Ս. Տեր-Մինասյանը «Ղարաբաղում» հրատարակախոսական ու խմբագրական հողվածներով մնայուն հետք է թողել և, նրա հանդեպ՝ որպես կայացած լրագրող-հրատարակախոսի, թերթը դրսևորել է լայնախոհ մտեցում՝ մեծապես գնահատելով նրա տաղանդը:

Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքները բերում են այն հետևության, որ չբացառելով հանդերձ Վրթ. Փափազյանի մասնակցությունը «Ղարաբաղի» խմբագրական աշխատանքներին, սակայն, իրականում խմբագրական հիմնական աշխատանքները սկզբից ևեթ կազմակերպել է թերթի գլխավոր աշխատակից Ս. Տեր-Մինասյանը⁶: Նա էր ապահովում պարբերականի անխախտ հրատարակությունը. «...որպես արդեն փորձած, հմուտ ու կարող խմբագիր-հրատարակախոս»⁷: Ընդսմին՝ Ս. Տեր-Մինասյանը եղել է թերթի շարժիչ ուժը, հոգին, ինչպիսի բնորոշում տվել է նրան «Հորիզոն» իր առաջնորդողում. «Եւ ահա բժ. Եարամիշյանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնել է սկսում «Ղարաբաղ» թերթը, որի հոգին դառնում է Տեր-Մինասյանը»⁸: Ինչպես իրավագիտորեն ասված է «Լրագրողական հանրագիտակ»-ում. «Տեր-Մինասյան Սիմեոն: Խմբագրել ու աշխատակցել է Շուշիում լոյս տեսնող «Ղարաբաղ» թերթին (1911-1912)»⁹:

Մի պարզաբանում ևս: Թե՛ն առաջնորդող հողվածներից շատերը առանց ստորագրության են, սակայն իրենց բառամթերքով և ռճագրական դարձվածներով ամենից ավելի սերտ ընդհանրություններ ունեն Ս. Տեր-Մինասյանի գրելաճի հետ:

Որ թերթի խմբագրական աշխատանքները հիմնականում կենտրոնացած են եղել Ս. Տեր-Մինասյանի ձեռքում, վկայում է հենց նրան մոտիկից ճանաչած Վրթ. Փափազյանը՝ Գարեգին Լևոնյանին հղած նամակում, որում մասնավորապես ասվում էր. «Սիրելի՛ պ.[արոն] Լևոնյան.

¹ Տե՛ս **Բալասթեկեան Գր.**, Սիմեոն Տեր-Մինասյանի յիշատակին (Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի պարձանքի յիշատակին), Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1914, ապրիլի 24, N 37: Նիկ. Յարամիշյանը գոհ է գնացել Խոսրով բեկ Սուլթանովի կողմից 1920 թ. մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը Շուշիի հայկական թաղամասում կազմակերպված կոտորածին:

² Տե՛ս **Ավագյան Ս.**, Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828-1920), Երևան, 1989, էջ 148-149:

³ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), կազմեց՝ **Մ. Բաբոյան**, Երևան, 1986, էջ 89:

⁴ **Ավագյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 175-176:

⁵ Տե՛ս **Եսայան Է.**, «Ղարաբաղ» թերթի վանեցի խմբագիրը, «Դեմո», Ստեփանակերտ, 2006, ապրիլի 29, N 7, էջ 14:

⁶ Տե՛ս **Pessimist [Գյուտ վրդ. Տեր-Ղազարայան]**, 1912 թուի «Ռուսահայ կենանքի համառոտ տեղեկագիր» (XVIII), «Հովիտ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 26, N 20, էջ 310:

⁷ **Ն.Ն.** Մեր պատմությանը «Ղարաբաղի» խմբագրութեան (II), «Սուրբհանդակ», Թիֆլիս, 1912, մարտի 1, N 521:

⁸ Սիմեոն Տեր-Մինասյանին, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, յունիսի 23, N 133:

⁹ Լրագրողական հանրագիտակ (կենսագրական տեղեկատու): կազմեց՝ **Մ. Հարությունյանը**, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 270:

Ձեզանից դեռևս ո՛չ ես եմ ստացել «Գեղարվեստի» 4-րդ գիրքը, ո՛չ էլ «Ղարաբաղի» խմբագրությունը: Եթե ուզում եք, որ ռեկվիզիտ լինի գրքի մասին և տարածվի, ինձ թվում է, որ «Ղարաբաղին» էլ պիտի ուղարկեք:

Այս առիթով խնդրում եմ մի կարծիք, որ ես եմ խմբագրում թերթը (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.), ես և թերթը միևնույն ենք...¹: Այդ համոզումը խարսխվում է նաև ստորև բերվող աղբյուրների աներկբա վկայությամբ: Այսպես՝ Ս. Տեր-Մինասյանի մտերիմ աշակերտներից Գ. Բալասբեկյանն ուսուցչի հիշատակին նվիրված հոդվածում գրում է. «Թերթի (իմա՝ «Ղարաբաղի» - Գ. Ս.) խմբագրական ամբողջ աշխատանքը յանձնում է Ս. Տեր-Մինասյանին, որը նորից իր շուրջն է հաւաքում, թե՛ դադարած «Գաւառ»-ի աշխատակիցներին և թե՛ իր պաշտօնակից ուսուցիչներին ու մտերիմներին»²: Խնդրի առնչությամբ նույն փաստն է արձանագրում նաև Ատրպատականի՝ «Ղարաբաղի Աղաղան գյուղի հայրենակցական միության» երկամսյա պաշտոնաթերթը «Աղաղանը». «Ինչպէս տեղեկանում ենք՝ «Ղարաբաղի» ամենահաստատուն սինը Տեր-Մինասյանն էր, նա էր խմբագրում և տօն տալիս այդ թերթին, չնայած կային նաև Վ. Փափագեանի նման ուժեր»³:

Այսպիսով՝ վերոգրյալ փաստերը հաստատում են, որ հրատարակության համար «Ղարաբաղը» մեծապես պարտական էր Ս. Տեր-Մինասյանին: Իսկ պարբերականի հաջող կազմակերպման գործում հատկապես մեծ դեր խաղաց «Գաւառ» շաբաթաթերթի լրագրական ու խմբագրական փորձը: Ինչպես իրավամբ գրում է «Հորիզոն» օրաթերթը. «Թէ՛ «Գաւառը» և թէ՛ «Ղարաբաղը» Տեր-Մինասյանի եռանդուն աշխատանքով շնորհիվ լրագիրներ էին, որոնք պատիվ կարող էին բերել նոյն իսկ ամբողջ խոշոր կենտրոններին. – աշխոյժ, բովանդակալից, իրանց շուրջը ժողոված տեղական երիտասարդ ուժերը»⁴:

Ինչևիցէ, թերթի շուրջն էին համախմբվել Արցախի գրական ընտանիքի գրեթե բոլոր կարող ուժերը՝ Զավեն վրդ. Բաբայանը, Հովակ Ստեփանյանը, Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանը (Տմբալաչի Խաչան)⁵, Ս. Տեր-Գրիգորյանը, Ս. Տեր-Գասպարյանը, Ի. Զոհրաբյանը, Գրիգոր Ներսիսյանը, Խորեն Լորենցը, Լևոն Աթաբեկյանը, Հակոբ Խանյարյանը և ուրիշներ: Ինչպես վկայում է Գ. Բալասբեկյանը. «Սիմեոնը ցանկանում էր ստեղծել գաւառում մի թարմ ուժ, որոնք թէ՛ տեղական գործունեությանը պէտք է գարկ տային և թէ՛ միևնույն ժամանակ լսելի դարձնէին՝ իրենց ձայն նրանց, ովքեր հեռու, մոռացած՝ գաւառի տգիտության ու չարիքների մէջ խրամ ժողովրդի կենդանի գործը սիրում են յաճախ խօսել նրա անունից...»⁶:

«Ղարաբաղը» տպագրվել է Մ. Բաբաջանյանի նորաբաց տպարանում՝ 1911-1912 թթ.: Առաջին տարում թերթը տպագրեց 13, իսկ երկրորդում՝ 61 համար⁷: Առաջին համարը լույս է տեսել 1911 թ. նոյեմբերի 17-ին:

Անդրանիկ համարում «Մեր կոչումը» վերտառությամբ առաջնորդողում թերթն ազդարարում էր. ««Ղարաբաղ»-ը նպատակ է դնում նախ և առաջ ուսումնասիրության ենթարկել հայրենի երկրի ու ժողովրդի կրթական, կուլտուրական և տնտեսական դրությունը, ճանաչել այդ ժողովրդի կարիքն ու ցար և ապա նրա կենսի բարոյքն ու թարգմանն ու ջատագովը լինել: ...Իր շուրջը խմբելով բոլոր սրտացաւ հարազատ ժողովրդական տարրերին, «Ղարաբաղ»-ը լինելու է անաչառ իր մտրակումների մէջ, հեռու թայֆայական նեղարտությունից: Ճշմարտությունն ու արդարությունն են լինելու նրան առաջնորդող և սկզբունք ունենալով «ամեն ինչ ժողովրդի համար» լայն նշանաբանը, լինելու է ազատ մտածող, առաջադիմական բոլոր մղումներով շահագրգռուած և լայն ժողովրդական գաղափարներով տոգորուած գաւառական օրգան»⁸:

«Ղարաբաղի» առաջատար թեմաներից էր Արցախի կրթական գործի և մշակութային կյանքի բազմակողմանի լուսաբանումը: «Կրթական գործը Ղարաբաղում», «Հայ ուսուցչությունը», «Բարոյական կենսի» և այլ հոդվածներում քննվում էին Արցախի դպրոցների առջև ծառայած խնդիրները և այլն: Թերթը պարբերաբար տպագրում էր գրականագիտական հոդվածներ՝ հայ և ռուս ակնապետ գրողների ու մտածողների մասին: Թերթը նաև պարբերաբար նյութեր էր հրատարակում Արցախի նորությունների, իրադարձությունների և բարեգործական աշխատանքների վերաբերյալ:

Պետք է նկատել, որ Ս. Տեր-Մինասյանի գրիչը «Ղարաբաղում» շատ ավելի փորձառու էր, համարձակ ու ազատամիտ: Ծարունակելով իր որդեգրած ընթացքը՝ այժմ արդեն «Ղարաբաղի» էջերում Ս. Տեր-Մինասյանը «Մին-եան», «Տ.-Մ.», «Համիկեան», «Հ-եան», «Հ.» ստորագրություններով հրատարակում է բազմազան հրատարակախոսական նյութեր (մի մասը անստորագիր)՝ նվիրված կրթության, մշակույթի, բանասիրության, պատմության ու տնտեսագիտության հարցերին:

¹ Հովակիմյան Բ., Վրթանես Փափագեանի անտիպ նամակները, ԲՀԱ, Երևան, 1964, N 3, էջ 35:

² Բալասբեկյան Գր., Սիմեոն Տեր-Մինասյանի յիշատակին (Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի պարծանքի յիշատակին), Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1914, ապրիլի 24, N 37:

³ Սիմեոն Տեր-Մինասյան, «Աղաղան», Թարիզ, Ա տարի, 1912, յուլիս, N 4, էջ 35:

⁴ Սիմեոն Տեր-Մինասյանի, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, յունիսի 23, N 133:

⁵ Կ. Մելիք-Շահնազարյանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Հայրապետյան Թ., Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյան (Տմբալաչի Խաչան). գրական, մանկավարժական և գյուղատնտեսական գործունեությունը, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2016, N Ա, էջ 52-81:

⁶ Բալասբեկյան Գր., Սիմեոն Տեր-Մինասյանի յիշատակին (Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի պարծանքի յիշատակին), Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1914, ապրիլի 24, N 37:

⁷ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլը: Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934), էջ 68:

⁸ Մեր կոչումը, «Ղարաբաղ», Ծուշի, 1911, նոյեմբերի 17, N 1:

Թերթի լրահոսում զգալի էին հատկապես Ս. Տեր-Մինասյանի քննադատական հոդվածները՝ օրվա հիմնահարցերի ուշագրավ ու խորամտ քննարկումներով: Ինչպես վկայում է «Բէկ» ստորագրությամբ հեղինակը. «...թերթի կրակոտ առաջնորդող յոդածները նրա գրչին են պատկանում»¹:

Կարճ ժամանակում «Ղարաբաղ» թերթն իր հաստատուն տեղն է նվաճում արևելահայ լրագրության ընտանիքում: Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մամուլ» գրական, քաղաքական և հասարակական թերթը «Գաւառական մամուլը» խորագրով առաջնորդականում գրում է. «Մեր առաջ է դրած երեք լրագիր, — «Նոր Ձայն», «Կռան», և «Ղարաբաղ», — առաջին երկուսը հրատարակում են Երևանում, երկրորդը՝ Ծուշիում: ...պէտք է ընդունել՝ որ ներկայումս Երևանում և Ծուշիում կատարող ձեռնարկությունները լրագրական ասպարեզում ընդհանրապես անյաջող չեն»²: Բովանդակալից հրատարակումներով ու հասարակական արդյունավետ գործունեությամբ Ս. Տեր-Մինասյանը կարճ ժամանակում Արցախում և նրա սահմաններից դուրս ձեռք է բերում հասարակական գործչի լայն համբավ: Դրա խոստում վկայությունն այն իրողությունն է, որ նա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության առիթով, որպես Եղեմիայի (Ուրֆա) Հայոց թեմից ընտրված աշխարհական պատգամավոր վճռական ձայնի իրավունքով ևս մասնակցում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում 1911 թ.-ի դեկտեմբերի 11-13-ը գումարված Համագային-եկեղեցական ժողովին³:

Հարկ է նշել, որ Ս. Տեր-Մինասյանը համեստ ներդրում ունի հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Այսպես, երբ Ծուշիի թեմական դպրոցի հոգաբարձուների խորհուրդը նախապատրաստվում էր մեծ հանդիսավորությամբ 1913 թ.-ին նշելու դպրոցի հիմնադրման 60-ամյակը, Ս. Տեր-Մինասյանը հեղինակում է գիտական պատշաճ մակարդակով գրված «Ծուշու թեմ. [ակադ.] դպրանոցի 75-ամեակը» խորագրով մի ամփոփ ու փաստագրական ուսումնասիրություն: Աշխատության գիտական նորույթը նախ և առաջ այն է, որ հեղինակը, խորակրկիտ ուսումնասիրելով Արցախի թեմի կոնսիստորիայի արխիվային վավերագրերը, փաստերի համոզիչ տրամաբանությամբ հայտնում է, որ թեմական դպրոցը հիմնադրվել է ոչ թե 1860 թ.-ին, ինչպես ընդունված էր մինչ այդ, այլ՝ 1838 թ.-ին: Այդ փաստագրումը, որ արդյունք էր նրա քրոնաչափ պրպտումների, ուղենիշ դարձավ հարցով զբաղվող հետագա ուսումնասիրողների համար:

Մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող բովանդակալից այդ ուսումնասիրությունը Ս. Տեր-Մինասյանի գիտական ժառանգության մեջ ուրույն տեղ է գրավում: Պատմագիտական ակնհայտ արժանիքներով ուսումնասիրությունը գրավում է ժամանակի գիտական մտքի ուշադրությունը: Այսպես՝ Ծուշիի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի պատմության մասին նույն դպրոցի հոգաբարձության (նախագահ՝ Ջավեն վրդ. Բաբայան) պատվերով մեծածավալ ու արժեքավոր աշխատություն է հեղինակել նաև Լեոն: Վերջինս վկայում է, որ աշխատությունը սկսել է շարադրել 1913 թ.-ի հունիսի վերջերին: Լեոն, հղում կատարելով Ս. Տեր-Մինասյանի՝ «Ղարաբաղ» թերթում դպրոցի հիմնադրման տարեթվի վերաբերյալ փաստարկին, գրում է. «Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Ջուլեն վարդապետը որոնելով միջոցներ թեմի նախնի կր լինի ապահովել թեմական դպրոցը, ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքի վրայ, որ դպրոցը բոլորել է իր գոյությունն յիսնամյակը: Սա մի պատեհ առիթ էր հասարակության ուշադրությունը դպրոցի անմխիթար դրություն վրայ դարձնելու համար: ...Մինչդեռ ժամանակ պարզուց, որ թեմական դպրոցը ոչ թե 50-ամեայ յոթելեան պիտի տօնէ, այլ 75-ամեայ, քանի որ բացուել է 1838 թուին»⁴:

Թեմական դպրոցի հոգաբարձությունը, հիմք ընդունելով Ս. Տեր-Մինասյանի, ապա՝ Լեոնի՝ դպրոցի հիմնադրման տարեթվի վերաբերյալ ստուգաբանումները, 1913 թ.-ի օգոստոսի 4-ին մեծ շուքով նշում է դպրոցի ոչ թե 50, այլ՝ 75-ամյա տարեդարձը:

Ս. Տեր-Մինասյանի հրատարակումներում ուշագրավ է «Կիրակնօրեայ գրոյցներ» խորագիրը կրող հոդվածաշարը, որում հեղինակը ընթերցողներին հայեցական ազգասիրությունից դեպի ազգային զարթոնքի իրողություններն է բացատրում:

Ս. Տեր-Մինասյանը ուշագրավ հոդվածներ է հրատարակում նաև կոռուպցիայի և սպառնալից ընկերությունների ստեղծման հարցերի շուրջ: Մեծ դեր վերագրելով տնտեսական այդ ընկերություններին՝ նա տնտեսագիտորեն հիմնավորում է, որ դրանց շնորհիվ ռեալ նյութական օգնություն կարող էր ստանալ աշխատավոր գյուղացին: Այդ առիթով նա կարդում է նաև մի շարք հրատարակային դասավանդություններ՝ նվիրված կոռուպցիայի ընկերությունների ստեղծման ու տարածման հարցերին: Նշենք, որ նրա ծանրակշիռ հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները մինչև այսօր էլ չեն կորցրել իրենց թարմությունը և ունեն անգնահատելի արժեք: Դրանք մեզ արժանահավատ ու հավաստի տեղեկություններ են տալիս Արցախի այնօրյա սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների և կրթամշակութային կյանքի վերաբերյալ:

Հարկ է նշել, որ հեշտ չեն ընթացել «Ղարաբաղի» հրատարակման աշխատանքները. թերթը լույս էր տեսնում մեծ դժվարություններով: Ժամանակի ընթացքում տարբեր պատճառներով թերթից հեռացել են գործուն աշխատակիցները: Սակայն աննկուն էր Ս. Տեր-Մինասյանը: Չնայած շրջապատի հարուցած խոչընդոտներին, բարոյական գրկանքներին և խարխլվող առողջությանը՝ ազգային անխոնջ գործիչը պահպա-

¹ Բէկ, Սիմեոն Տեր-Մինասյան, «Ղարաբաղ», Ծուշի, 1912, յունիսի 28, N 46:

² Գաւառական մամուլը, «Մամուլ», Թիֆլիս, 1911, դեկտեմբերի 5, N 6:

³ Յուսիկ Արքեպս., Ընտրություն Ամենայն Հայրապետի, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1911, N ԺԲ, էջ 42:

⁴ Տե՛ս Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 629:

նում էր կորովը, մտավոր ձիրքերը, անմնացորդ նվիրումով շարունակեց խմբագրական աշխատանքը՝ համարելով այն իր կոչումը: Ուստի թերթը կրում էր նախ և առաջ Ս. Տեր-Մինասյանի անհատականության կնիքը:

Ս. Տեր-Մինասյանը կատարելապես տիրապետում էր հռետորական արվեստին: Նրա խոսքը համոզիչ էր, հազվեցած առողջ դատողությամբ և ժողովրդական իմաստությամբ. նրան սիրով ունկնդրում էին: Կազմակերպչական կարևոր դերակատարություն ու գործուն մասնակցություն ունենալով Շուշիում կազմակերպված տարաբնույթ միջոցառումներին՝ Ս. Տեր-Մինասյանը շատ հաճախ ժողովրդական և հոգևոր տոներին հանդես է եկել ոգեշունչ ելույթներով: Այսպես՝ 1912 թ. փետրվարի 2-ին, երբ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու տոնացույցի ամենասիրված տոներից մեկի՝ «Սուրբ Վարդանանց զորավարների և 1036 վկաների» հիշատակության օրվա առթիվ թեմական դպրոցի դահլիճում մեծ շուքով կազմակերպվել էր տոնական հանդես, միջոցառման երկրորդ մասում Մարիամյան օրհորդաց դպրոցի ուսուցիչ Ս. Տեր-Ղուկասյանից հետո «Հայ կնոջ դերը անցյալում և ներկայում» թեմայով ելույթ է ունենում նաև Ս. Տեր-Մինասյանը: Տպավորված վերջիններին ելույթներից՝ միջոցառմանը մասնակից «Ն.Ն.» ստորագրությամբ հեղինակը «Սուրհանդակ» օրաթերթին հղած թղթակցությունում գրում է. «Այդ երկուսն էլ կարծես մի տեսակ մրցելու էին դուրս եկել այդ օրը իրենց հռետորական ամբողջ ձիրքն ու կարողությունը Շուշու հասարակությանը ցույց տալու համար: ...Երկուսն էլ խօսեցին ոգևորված... երկու երիտասարդ հռետորներն էլ, նախ քան ճաշը սկսելը, արժանագան երկարատև և որոտընդոտ օվիացաների»¹:

Ս. Տեր-Մինասյանի հռետորական հմայքի, հոգևոր հանդարտ նկարագրի, հարուստ գիտելիքների ու հավասարակշիռ կենցաղի մասին առանձին ջերմությամբ է վկայում միջոցառմանը մասնակից, թեմական դպրոցի ուսուցիչ Գ. Տեր-Պողոսյանը. «Գեղեցիկ, յաղթահարող, հմայող էր Սիմեոնը իբրև ճառասաց. ու՞ր էր նա ուսել բնմասացությունը, ես չը գիտեմ... Իր խօսած ճաշը 1912 թ. Վարդանանց տոնի օրը հայ կանանց մասին այնքան ուժեղ էր, որ նոյնիսկ նրան չը համակրող, բայց միանգամայն կրթված և ինտելիգենտ անձինք գտնում էին այն ժամանակ գեղեցիկ...»²:

Յավոք, Ս. Տեր-Մինասյանին վիճակված չէր երկար ապրելու, շարունակել ազգօգուտ գործունեությունը. սրտի կաթվածից հանկարծամահ է լինում 1912 թ. հունիսի 22-ին: Վերահաս մահը կտրեց նրա կյանքի թելը, և ձեռնարկված բազում գործերը մնացին կիսատ:

Մանկավարժ ու հրապարակախոս Ս. Տեր-Մինասյանը կյանքից հեռացավ որպես իսկական գրական գործիչ, կարելի է ասել՝ գրիչը ձեռքին: Մահից մեկ օր առաջ «Ղարաբաղում» տպագրված նրա կարապի երգը «Ողջոյն ձեզ» առաջնորդող էր՝ գրված հունիսի 21-ին³:

Ս. Տեր-Մինասյանի մահվան առիթով «Ղարաբաղ» անհուն վշտով ազդարարեց տաղանդաշատ լրագրողի ու մանկավարժի անժամանակ մահը: Ազդագրում ասվում էր.

«Ամսոյս 22-ին Առաւօտեան ժամը 1-ին ակմբանցից վերադառնալով իր բնակարանում սրտի պայթիւնից յանկարծամահ եղաւ խմբագրութեան անդամ Սիմեոն Տեր-Մինասեանը:

Խմբագրութիւնս խորին վշտով յայտնելով ընթերցող հասարակութեան թերթիս տաղանդաւոր աշխատակից Տեր-Մինասեանի մահուան մասին՝ յարակցում է, որ հանգուցեալի դին ազգականների յատուկ ցանկութեամբ տեղափոխուեց իր ծննդավայր Գորիս քաղաքը, ուր կկատարուի և նրա թաղումը:

Ամսոյս 22-ին երեկոյեան 7 1/2 ժամին Թեմիս Կառավարիչ Ջաւէն վարդապետի գլխաւորութեամբ և քաղաքիս մի քանի քահանաների մասնակցութեամբ կատարուեց անբիծք հանգուցեալի յիշատակին»⁴:

«Ղարաբաղի» խմբագրությունն այդ օրերին Թիֆլիսից, Բաքվից, Երևանից, Էջմիածնից, Ալեքսանդրապոլից և այլ վայրերից ստանում էր ցավակցական բազմաթիվ հեռագրեր, որոնք նաև ձոն էին Ս. Տեր-Մինասյանի հիշատակին: Յավակցական հեռագրեր էին հղում հայ մտավորականության բոլոր խավերի ներկայացուցիչները Այսրկովկասի բոլոր ծայրերից: Երևանից Լ. Քալաշյանի ուղարկված հեռագրում ասվում էր. «Խմբագրութեանդ հասած անսպասելի կորստի պատճառով իմ անհուն վիշտս և ցաւակցութիւնս եմ յայտնում: Կարդացել եմ Սիմեոնի յօդուածները, լսել էի նրա գործունեութեան մասին գաւառական խոյ անկիւններում, բայց ծանօթ չէի հետը: Շուշի գալով ծանօթացայ. ես նկատում էի այդ վաղամեռ երիտասարդի մեջ փայլուն ասպագայ խոստացող զօրք»⁵: Երևանից գավառական թղթակից Պետրոսյանի հղած հեռագրում ասվում էր. «Սուրբ ցնցուած եմք մեր երիտասարդ գործչի՝ Տեր-Մինասեանի անսպասելի մահուան առթիւ»⁶: Երևանից «Շարքարանի» ստորագրությամբ ստացված մեկ այլ հեռագրում ասվում էր. «Սրտիս խորքից բոլորս իմ անկեղծ ցաւակցութիւնն ու վիշտն եմ յայտնում յարգելի խմբագրութեանդ կրած ծանր կորստի առթիւ. յանձինս երիտասարդ գրական գործիչ Սիմեոն Տեր-Մինասեանի»⁷:

¹ Ն.Ն., Թղթակցութիւններ (մեր սեփական թղթակցից: Շուշի, 3 փետրւարի), «Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1912, փետրւարի 9, N 504:

² Տեր-Պողոսեան Գր., Յուշեր Սիմեոնի կեանքից, «Գաւառի ձայն», Ալեքսանդրապոլ, 1914, ապրիլի 24, N 37

³ Հեան [Սիմեոն Տեր-Մինասյան], Ողջոյն ձեզ, «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 21, N 44:

⁴ «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 24, N 45:

⁵ «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յուլիսի 1, N 47:

⁶ Նոյն տեղում:

⁷ Նոյն տեղում:

Հարազատների որոշմամբ՝ Ս. Տեր-Մինասյանի թաղումը պետք է կատարվեր ծննդավայրում՝ Գորիսում: Հունիսի 23-ին Արցախի թեմի առաջնորդ Զավեն վրդ. Բաբայանի, մի քանի քահանաների, «Ղարաբաղի» խմբագրատան աշխատակիցների և մի խումբ ուսուցիչների մասնակցությամբ Շուշիում կազմակերպվում է սգո հանդես: Բազմահազար մարդիկ կակիծը սրտում հավաքվել էին՝ վերջին հրաժեշտը տալու մասնակալարժության և լրագրության բազմարդյուն և շնորհաշատ մշակին:

Ս. Տեր-Մինասյանի կյանքի ու հասարակական գործունեության վերաբերյալ սրտառույզ դամբանականներ են կարդում Եղիշեն քին. Թարխանյանը և Գ. Բալասբեկյանը, որոնք բարձր են գնահատում հանգուցյալի՝ կրթամշակութային ասպարեզում ունեցած մեծ վաստակը: Իսկ թեմականի աշակերտներից Գ. Ներսիսյանը կարդում է սիրելի ուսուցչի հիշատակին ձոնված «Վաղամեղիկ հրապարակախոս Ս. Տեր Մինասնանի անմահ յիշատակին» վերտառությամբ արձակ բանաստեղծությունը¹:

Խիստ հուզիչ է եղել հատկապես Ս. Տեր-Մինասյանի աշակերտ Գ. Բալասբեկյանի խոսքը, որում նա, բարձր գնահատելով իր ուսուցչի մանկավարժական գործունեությունը, հրապարակախոսական տաղանդն ու գրական կարողությունները, գործակից ընկերներին կոչ էր անում շարունակելու հանգուցյալի կիսատ թողած գործը. «Մենա Սիմեոն Տեր-Մինասնանը... յախտնան ընդմիշտ նա բաժանեց մեզնից...»:

Անցան սգի այն ծանր օրերը, եկան գործի օրերը, այն օրերը երբ Սիմեոնին սիրող ու յարգող բոլոր ընկերները պիտի նորից միանան, ձեռք-ձեռքի տան առաջ տանելու և բարձր պահելու այն դրօշը որի վրայ գրած է հասարակական գործ...»²:

Ելույթ է ունենում նաև Մեղրեցոց Աբ. Աստվածածին եկեղեցու երեց Արտակ Մանգասարյանը և հայտարարում, որ ի հիշատակ Ս. Տեր-Մինասյանի՝ եկեղեցու հոգաբարձությունը (անդամներ՝ Լուստանդին Պետրոսյան, Նիկողայոս Զուրաբյան, Սամսոն Պարոնյան, Արտակ Մանգասարյան, քարտուղար՝ Ի. Տեր-Հովհաննիսյան)³ որոշել է «որդեգիր պահելով յաւերժացնել հանգուցնալի յիշատակը»⁴:

Ս. Տեր-Մինասյանի աճյունը ուսամբարձ մինչև Շուշի վերին դարպասներ տանում են գործընկեր ուսուցիչներն ու աշակերտները: Հուղարկավորության հանձնաժողովի («Ղարաբաղ» թերթի խմբագիր, թեմական դպրոցի ուսուցիչ Վրթ. Փափագյան, Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի ուսուցիչ Գ. Ղարազոյան, կոնսիստորիայի ներկայացուցիչ Տ. Բեկ-Յուզբաշյան) ուղեկցությամբ Ս. Տեր-Մինասյանի՝ պատկերով ու ծաղիկներով պատված աճյունը ժամը 12-ին կառքով տեղափոխվում է Գորիս:

Ս. Տեր-Մինասյանի մահն անդառնալի կորուստ էր բովանդակ հայ մշակույթի, հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և հատկապես լրագրության համար: Ծանր էր կորուստը հատկապես «Ղարաբաղ» լրագրի աշխատակազմի և Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի կուլիկոմի համար, այլևս իրենց հետ չէր խորհրդատուն և ուսուցիչը, որի հեղինակությունը դասական արժեք էր ստացել:

Ս. Տեր-Մինասյանի մահից կարճ ժամանակ անց «Ղարաբաղի» խմբագրակազմում սկսված տարածայնությունների պատճառով ընդհատվում են տպագրական աշխատանքները: «Հովիտ» շաբաթաթերթը «Լուրերի» բաժնում ընթերցողներին տեղեկացնում էր. «Մեզ հաղորդում են Շուշուց, որ թեմական դպրոցի ուսուցչական կազմից հեռացում է Վրթանէս Փափագյանը: Նոյնպես «Ղարաբաղ» թերթի խմբագրական կազմի մեջ արմատական փոփոխություններ են տեղի ունեցել, հեռացել կամ հեռացում են բոլոր այն անձինք (Վրթ. Փափագյան և ուրիշներ), որոնք զուտ թայֆայական ձգտումներով տոգորում էին և դարձրել էին թերթը իրանց թայֆայական, նեղ կուսակցական շահերի օրգան»⁵:

Թերթի գոյության համար անբարենպաստ այդ մթնոլորտում լիովին դադարում է «Ղարաբաղի» հրատարակությունը (վերջին՝ 61-րդ համարը լույս է տեսնում 1912 թ. օգոստոսի 19-ին): Ակնհայտ է, որ «Ղարաբաղ» թերթն իր հեղինակությունն ու գոյությունը պահպանում էր շնորհիվ Ս. Տեր-Մինասյանի լրագրական տաղանդի, սկզբունքայնության, գործին անձնագոհ նվիրվածության ու կամքի շնորհիվ:

Ամփոփելով Ս. Տեր-Մինասյանի գործունեության արցախյան շրջանը՝ նշենք որ ժողովրդի լուսավորության ու զարթոնքի նախանձախնդիր գործիչն իր կարճատև գործունեության ընթացքում մեծ ջանքեր գործադրեց և իր հարուստ փորձն ու գիտելիքները նվիրաբերեց արցախահայության հասարակական, կրթամշակութային կյանքի առաջադիմության համար: Անգնահատելի է նրա ներդրումը հատկապես «Ղարաբաղ» թերթի հիմնադրման ու հրատարակման գործում: Թերթը, թեև ունեցավ կարճատև կյանք, սակայն Արցախի հասարակական, մշակութային կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր, որ երկու տարի ծառայեց իր կոչմանը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց հայ ժողովրդի մի հատվածի մտավոր կյանքի աշխուժացման համար: Մանկավարժության ու լրագրության բնագավառում ծավալված արդյունավետ ու բեղմնավոր գործունեությամբ նա բացառիկ հետք է թողել զավառահայության կրթական գործի և հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման խորապատկերին:

¹ Տես **Ներսեսնան Գր.**, Վաղամեղիկ հրապարակախոս Ս. Տեր Մինասնանի անմահ յիշատակին, «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 28, N 46:

² **Բալասբեկյան Գր.**, Խոսքից դեպի գործ (Սիրելի Սիմեոնի յիշատակին...), «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 28, N 46:

³ Տես Նամակներ խմբագրություն, Շուշի 14 փետրարի, «Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1912, փետրարի 22, N 514:

⁴ «Ղարաբաղ», Շուշի, 1912, յունիսի 24, N 45:

⁵ «Հովիտ», Թիֆլիս, 1912, յուլիսի 8, N 26, էջ 415: